

Mădălina Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques, Bordeaux (Scripta Antiqua 37)*, 2011, 608 p. (inclusiv 13 hărți).

La fel cum în viața unui om există momente de înnobilare spirituală a cotidianului, definite în limbajul colocvial drept zile de sărbătoare, tot așa își poate depăși condiția o istoriografie – indiferent de anvergură și de tradiție –, ori de câte ori apare câte un jalon de referință pentru orizontul de așteptare al specialiștilor. Un asemenea prilej de împlinire cărturărească pentru toți colegii de breaslă (de bună credință) din România și din străinătate, ale căror preocupări se leagă de antichitățile pontice, îl poate constitui cartea Mădălinei Dana, apărută recent la o editură și într-o colecție de prestigiu. Obligată să-și desăvârșească pregătirea profesională într-un exil asumat în mod conștient (ca singură alternativă de supraviețuire în domeniu pentru cineva cu mai puține relații în „lumea lui Mitică”), autoarea oferă acum o extrem de benefică „ieșire din cotidian” pentru lumea academică neocomunistă pe care, cu un alt prilej, o defineam drept „clădită pe impostură, obediență și nepotism”¹. În ceea ce mă privește, mă bucură apariția acestei importante lucrări de sinteză cu atât mai mult cu cât majoritatea aspectelor abordate se leagă în mare măsură de propriile mele interese de cercetare din ultimii ani. Ca atare, rog să-mi fie permis în paginile care urmează un îndemn la reflecție detașat de laudele de circumstanță sau de critica de dragul criticii. După absolvirea treptelor inițiatice la care mă obligă capitolele în care a fost structurat discursul, voi reveni la final cu o seamă de cuvinte legate de măsura în care autoarea a reușit să ducă la bun sfârșit obligațiile pe care și le-a asumat față de muza Clio.

În partea introductivă (p. 11-21), motivația alegerii temei este urmată de un succint excurs istoriografic, de o reflecție rezumativă asupra surselor, a conceptelor folosite și a metodologiei de cercetare, insistându-se ceva mai mult asupra structurii lucrării. Apreciem claritatea discursului și logica argumentării. Legat de istoriografia problemei, dincolo de observațiile pertinente formulate, cred că s-ar fi impus o discuție ceva mai nuanțată. Schema generalizatoare preluată după J.G.F. Hind (unul dintre cei mai buni cunoscători occidentali ai antichităților pontice în ultimele decenii, de altfel), amintește de clișeu înțâlnit în mai toate publicațiile de sinteză din istoriografia sovietică și post-sovietică – cu două etape anterioare și două etape posterioare cezurii bolșevice din 1917. Doar că, din motive lesne de înțeles, autorii care au propus sau au promovat mecanic (marea majoritate) respectivul clișeu nu aveau cum să reliefeze valențele discursului prin care vechea școală rusă își câștigase un respect deosebit în concertul istoriografic european, prin contribuția adusă la discutarea a numeroase aspecte referitoare la antichitatea greco-romană, inclusiv în ceea ce privește viața culturală și cu luarea în considerație a lumii pontice. Era perioada când studenți de la Kazan, Charkov sau Odessa (pentru a nu mai vorbi de centre universitare

* Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

¹ Vezi V. Cojocaru, *Silviu Sanie la 75 de ani*, ArhMold 34 (2011), p. 391-392 (aici 391).

precum St. Petersburg, Moscova sau Kiev) își susțineau și publicau tezele de masterat și doctorat – în franceză sau germană – la Paris, Berlin sau Leipzig, lucrările respective fiind omologate de istoriografia occidentală.² Prin urmare, putem vorbi despre „l'isolement bibliographique des historiens modernes issus de cette région” (p. 12), ca motivație pentru abordarea superficială a vieții culturale, doar odată cu instaurarea dictaturii proletarietului, ai cărei ideologi – ca reprezentanți ai celor lipsiți de orice cultură – au recurs la surogatul numit „cultură materială”, în care mai cred și acum cu obstinație mulți preținși istorici și arheologi clasici din fostul „Arhipelag Gulag”. În definitiv, este mai simplu să desenezi și să descrii morfologia unei amfore (participând, astfel – prin autosugestie – la scrisul istoric), decât să reflectezi asupra unui fenomen de cultură reconstituibil preponderent pe baza surselor scrise, adeseori păstrate fragmentar și a căror analiză adecvată presupune o temeinică pregătire filologică.³ În același timp, atunci când purcedem la o abordare istoriografică pe ansamblul arealului pontic, să nu uităm că rigorile proletcultismului au afectat sensibil mai târziu istoriografiile română și bulgară – chiar dacă acestea aveau o tradiție incomparabil mai puțin bogată ca istoriografia rusă⁴ –, rămânând străine școlilor occidentale sau celei turce, preocupate de cercetarea orașelor grecești de pe litoralul sud-pontic. Dincolo de aceste reflecții istoriografice, sunt perfect de acord cu observațiile metodologice ale autoarei și împărtășesc întrutotul crezul acesteia enunțat la p. 17: „Or j'ai fait le choix de considérer le Pont-Euxin non comme un

² Din literatura bogată apărută în ultimele două decenii și care oferă informații interesante în acest sens, amintesc aici volumele îngrijite de G.N. Sevost'janov [*et al.*], *Portrety istorikov. Vremja i sud'by*, vol. II: *Vseobščaja istorija*, Moscova/Ierusalim, 2000; respectiv, vol. III: *Drevnij mir i srednie veka*, Moscova, 2004. S-ar mai adăuga două lucrări fundamentale: V.P. Buzeskul, *Vseobščaja istoria i ee predstaviteli v Rossii v XIX i načale XX veka*, editat de I.V. Tunkina, Moscova 2008; I.V. Tunkina, *Russka nauka o klassičeskikh drevnostjakh juga Rossii (XVIII – seredina XIX v.)*, St. Petersburg, 2002.

³ Pentru a fi și mai explicit, să-mi fie permis să citez aici un pasaj din teza mea de doctorat privind limba inscripțiilor grecești din orașele nord-pontice: „În momentul când marea școală rusă de epigrafie greacă atingea punctul culminant prin publicarea corpusului IOSPE I², creând premisele interpretării lingvistice a materialului documentar adunat, situația politică și socială din Rusia prefigura deja spectrul ciumei bolșevismului. Care nu numai că a izgonit filologia clasică din învățământul de orice nivel, dar a și înlocuit, pentru o vreme, studiarea istoriei cu predarea istoriei culturii materiale. Abia după cel de-al doilea război mondial a început reabilitarea timidă a filologiei clasice, la nivel de învățământ superior. Și aceasta, mai degrabă pentru a putea da o replică filologiei clasice „burgheze” care, deși scotea ediții monumentale, nu lăsa loc pentru traduceri falsificate, din care să reiasă interesul autorilor antici pentru lupta de clasă sau pentru problematica sclavagismului în viziune marxistă. Pentru cineva care află de avatarurile îndurate de un A.I. Dovatur (ani lungi de Arhipelag Gulag, urmați de alți ani de reabilitare și de interdicția de a locui în oraș precum St. Petersburg sau Moscova), pare o adevărată minune faptul că acest filolog clasic eminent a reușit, totuși, să aducă o contribuție esențială la studierea inscripțiilor bosporane sau la comentarea lui Herodot.”

⁴ Pentru a oferi un termen de comparație, către sfârșitul secolului XIX bibliografia clasică rusă număra deja peste 5000 titluri – vezi compendiul datorat lui P.I. Prozorov, *Sistematičeskij ukazatel' knig i statej po grečeskoj filologii, napečatannyh v Rossii s XVII stoletija po 1892 g.*, St. Petersburg, 1898. Prin sintagma „filologie greacă” erau subînțelese practic toate domeniile clasice, inclusiv epigrafia, arheologia și numismatica.

espace à part, mais comme une région à part entière du monde grec, certes excentrée, mais intégrée culturellement, partageant les pratiques et les valeurs de l'hellénisme".

Capitolul I. *Une éducation grecque* (p. 23-54).

În subcapitolul întâi – „L””école élémentaire” et la *literacy*” – sunt catalogate dovezile epigrafice din *apoikiile* nord-vest și nord-pontice (de la Histria până în orașele bosporane), o atenție aparte revenind Olbiei. Este adus în discuție întreg materialul documentar important (mă refer la cel publicat), autoarea stăpânind temeinic și literatura secundară. Aș mai face, totuși, câteva completări. Legat de răspândirea alfabetului grecesc la nordul Mării Negre, trebuie adăugat zarul din epoca imperială, descoperit la Phanagoria, cu 20 de litere pe cele 20 de laturi ale sale.⁵ Pentru *graffiti* de la Nymphaion, pe lângă trimiterea la articolul lui S.R. Tokhtas’ev din nota 18 de la p. 403, ar mai fi de citat contribuția aceluiași autor publicată ulterior în limba franceză⁶. Și dacă tot sunt invocate frânturile de versuri homerice atestate în zona de interes, s-ar fi impus menționat și articolul lui Ju.G. Vinogradov⁷ legat de *graffito* de la Olbia: Ἰλιον / ἄ/ε(ι)δω κ/αἰ Δ/αρδα/νίην. Într-o altă ordine de idei, rămân rezervat în ceea ce privește definirea lui Skyles, fiul lui Ariapeithes, ca „„protecteur” d’Olbia, dans la première moitié du Ve s.” (p. 26), cu trimitere la Herodot. În acest sens, am argumentat pe larg cu alt prilej.⁸

Însemnările pe ceramică și plumb (mai cu seamă scrisorile redactate în mediu comercial și *defixiones*) denotă o practică epistolară frecventă și un grad de alfabetizare surprinzător de ridicat la nordul Pontului Euxin ca periferie a *oikumenei*. Și nu doar în rândul grecilor.⁹ Cu atât mai neverosimilă mi se pare afirmația recentă a lui Ch. Karvounis privitor la cota de analfabetism de 70 sau chiar 80% în rândurile populației ateniene din perioada clasică.¹⁰ Dacă e să

⁵ Publicat de E. von Stern, în *Sbornik statej v čest’ grafa A.A. Bobrinskogo*, St. Petersburg, 1911, p. 29. Pentru republicare sa recentă, vezi SEG LVI 938.

⁶ *De nouvelles données sur l’histoire des formes les plus anciennes de la koiné dans le Nord de la Mer Noire*, în G. Vottéro (éd.), *Le grec du monde colonial antique*, I. Le N. et N.-O. de la Mer Noire, Actes de la Table Ronde de Nancy, 28-29 septembre 2007 (Études anciennes 42), Nancy/Paris, 2009, p. 33-49.

⁷ *Kikličeskie poemy v Ol’vii*, VDI 3 (1969), p. 142-150 [= idem, *Kyklische Dichtung in Olbia, in Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, hrsg. in Verbindung mit Heinz Heinen, Mainz, 1997, p. 385-396].

⁸ V. Cojocaru, *Zum Verhältnis zwischen Steppenbevölkerung und griechischen Städten: Das ‘skythische Protektorat’ als offene Frage*, Tyche 23 (2009), p. 1-20; cf. V. Cojocaru, *Despre așa-numitul „protectorat” scitic asupra orașelor grecești nord-vest pontice*, Peuce (S.N.), 3-4 (2007), p. 109-120.

⁹ O informație istorică interesantă – comentată de Mădălina Dana – ne furnizează, în acest sens, Hdt. IV 78: Ἀριαπειθεῖ γὰρ τῷ Σκυθέων βασιλείῃ γίνεται μετ’ ἄλλων παίδων Σκύλης ἕξ Ἰστριηνῆς δὲ γυναικὸς οὗτος γίνεται καὶ οὐδαμῶς ἐγχεωρίς, τὸν ἢ μήτηρ αὐτῆ γλῶσσάν τε Ἑλλάδα καὶ γράμματα ἐδίδαξε. (Căci lui Ariapeithes, regelui sciților, i s-a născut, între alți copii, Skyles. Acesta s-a născut din soție histriancă și nu din una localnică; pe acesta mama lui l-a învățat limba greacă și scrisul). Cf. A.I. Dovatur [et al.], *Narody našej strany v „Istorii” Gerodota*, Moscova, 1982, p. 128/9 și comentariul de la p. 317/8.

¹⁰ Ch. Karvounis, *Aussprache und Phonologie im Altgriechischen*, Darmstadt, 2008, p. 52, cu referințe bibliografice în n. 92. Aș subscrie, mai degrabă, la afirmația (fie ea și generalizatoare) lui V.P. Jajlenko, *Graffiti Levki, Berezani i Ol’vii*, VDI 1980/2, p. 72-99 (aici

acceptăm un asemenea procentaj al analfabeților la Atena, rămâne să ne întrebăm la ce mai folosea afișarea hotărârilor Adunării poporului în locurile cele mai frecventate din oraș inclusiv în cetățile grecești de la periferia antichității? Ar fi și acesta, în continuare, un subiect de reflecție, după cum mai rămâne de văzut dacă faptul că baza documentară a subcapitolului în discuție provine aproape exclusiv din *apoikiile* nord-pontice se datorează doar hazardului descoperirilor sau, poate, și unor cauze care nouă ne scapă, deocamdată.

Al doilea subcapitol se referă la gimnaziu ca instituție civică. În absența mărturiilor literare cât de cât explicite pentru arealul pontic, atenția este concentrată asupra surselor epigrafice și iconografice. Informații aparent disparate, deseori păstrate fragmentar, sunt puse judicios în valoare datorită bune cunoașteri a problemicii pe ansamblul lumii grecești. Privitor la evergetul olbian Theokles, fiul lui Satyros (IOSPE I² 40), inclusiv ca educator al tineretului, ar fi de adăugat contribuția recentă a lui H. Heinen.¹¹ Volumul colectiv important, editat de D. Kah și P. Scholz și citat de autoare după ediția din 2004, a fost între timp reeditat (Berlin, 2007). Chiar dacă existența unor gimnazii în *apoikiile* pontice (cel puțin în cele care s-au bucurat de statutul de *polis*) nu poate fi pusă la îndoială, identificarea arheologică a vestigiilor acestora încă mai rămâne un deziderat. Inclusiv la Olbia, unde resturile de construcție prezentate drept gimnaziu (supoziție acceptată în literatura de specialitate), datorează prea mult fanteziei descoperitorilor pentru a fi omologate ca atare fără rezerve. De aici și critica justificată a unui specialist avizat ca S.D. Kryžickij, la care face aluzie și Mădălina Dana în nota 39 de la p. 405, oarecum în dezacord cu afirmația de la p. 28: „Dans le Pont-Euxin, les fouilles archéologiques n’ont révélé de traces matérielles substantielles des gymnases qu’à Olbia ...”. Tot legat de gimnaziu în spațiul pontic, s-ar adăuga acum și discuția prilejuită de o inscripție tomitană inedită.¹²

Subcapitolul „Le voyage d’études” completează – în limitele documentației disponibile – tabloul educației tinerilor originari din *apoikiile* pontice, care își permiteau luxul unor stagii la Atena sau măcar în vreunul din centrele de cultură propontice. De această dată sudul pontic vine cu cele mai multe atestări. Cu

76): „Gramotnost’ sredi grekov byla cherezvyčajno rasprostranena”. Dincolo de faptul că orice generalizare implică o doză mai mare de subiectivism, cred că ar trebui să ținem cont și de diferența majoră dintre educația antică și cea din epoca modernă actuală (mai ales pentru cei care au fost „școlarizați” într-o societate totalitară). Fără a-mi permite să insist în acest sens, mai rețin aici doar observația pertinentă a Mădălinei Dana, formulată cu un alt prilej (*Alphabets et exercices scolaires dans deux cités du Pont ouest: Istros et Tyras*, ZPE 171 (2009), p. 71–82 [aici 71]): „Le rôle de l’école était donc avant tout utilitaire: armer les gens d’un instrument supplémentaire de communication pour la vie quotidienne, et non les transformer en écrivains – d’où la distinction essentielle entre «alphabétisé» et lettré”.

¹¹ *Repräsentation von Identität und Zugehörigkeit: eine Einführung*. 3. *Theokles von Olbia: ein idealer Polisbürger und Freund der Fremden*, în A. Coșkun, H. Heinen, S. Pfeiffer (Hg.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main, 2009, p. 21-33.

¹² M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Éducation, culture et religion à la lumière de deux inscriptions inédites de Tomis et de son territoire*, în V. Cojocar, Chr. Schuler (eds.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanta* (sub tipar).

rezerva că pe baza etnonimului Ἡρακλειώτης/Ἡρακλεώτης nu putem fi întotdeauna siguri că locul de proveniență al persoanei în cauză este Heracleea Pontica. Ceea ce îndeamnă la prudență în acceptarea comparației de la p. 51 *ad litteram*: „Dans le groupe de cités méridionales il y a une inégalité notable entre Héraclée et les autres cités ...”. Și dacă tot sunt menționați sinopeenii atestați ca efebi în străinătate, s-ar fi impus citat aici și studiul publicat de L. Ruscu,¹³ contribuție pe care Mădălina Dana o cunoaște foarte bine și la care face trimitere într-un capitol subsecvent.

Capitolul II. *Fêtes et manifestations culturelles* (p. 55-85).

În subcapitolul privind teatrul ca spațiu artistic și politic sunt discutate vestigiile materiale ale teatrelor și activităților teatrale din arealul pontic, tipurile de spectacole și protagoniștii, insistându-se spre final asupra acordării de coroane onorifice în teatru cu prilejul sărbătorilor anuale. Chiar dacă ultimul aspect este cel mai bine documentat pe ansamblul cetăților din zona de interes, iar discuția propusă este interesantă, atenția care i se acordă ar depăși sensibil, în opinia mea cel puțin, domeniul culturii. Este adevărat că fenomenele culturale antice nu pot fi întotdeauna disociate ușor de cele politice sau chiar economice (ca să nu mai vorbim de cele religioase), dar constat că majoritatea celor onorați – prin coroane și/sau statui/portrete – nu sunt omagiați ca artiști sau ca „homme de lettres”, ci ca binefăcători (în sensul de finanțatori, fie și a unor evenimente culturale) sau magistrați ai comunităților respective. Între aceștia și arhitectul Epikrates de la Byzantion, pe care autoarea îl crede onorat de Histria sau de o altă cetate vest-pontică (p. 71 și 73). Ceea ce mă determină să citez aici studiul prin care am argumentat recent în favoarea originii olbiene a decretului de la Dragomirna.¹⁴ Teatrul ca spațiu politic ar putea constitui subiectul unei alte cărți. Iar pentru teatru ca spațiu artistic ar fi de adăugat acum și inscripția funerară de la Tomis pentru un actor de la Byzantion.¹⁵

În al doilea subcapitol – „Les fêtes, les dieux, les citoyens” –, după câteva observații pertinente legate de calendar și de sărbătorile civice atestate în cetățile pontice, se insistă asupra actelor de generozitate documentate epigrafic, prin care indivizi sau grupuri întregi au căutat să-și sublinieze și să-și sporească prestigiul familial și poziția socială. Să-mi fie permis să citez concluzia la care ajunge autoarea, pe baza unei argumentații credibile: „Dans le cas de ces notables, cette riche vie associative ne sert pas à les isoler du cadre politique qui leur était familier: la réputation des (anciens) détenteurs de magistratures facilitait et encourageait leur prééminence dans les diverses associations, qui se servaient à leur tour de leur expérience et de leur notoriété publiques”.

Capitolul III. *La mobilité culturelle et agonistique* (p. 87-144).

În prima parte a capitolului se încearcă reconstituirea unor rețele politice și culturale prin urmărirea relațiilor întreținute cu unele locuri de cult celebre din

¹³ *Sinopeans Abroad and Foreigners at Sinope, Ancient West & East* (Leuven) 7 (2008), p. 79-103.

¹⁴ V. Cojocaru, *Inscripția greacă de la Dragomirna, Pontica* 43 (2010), p. 323-345; cf. idem, «Vozvraščenie» *Ēpikrata*, *Acta Linguistica Petropolitana* 7/1 (2011), p. 297-318.

¹⁵ Vezi A. Avram, Ch.P. Jones, *An Actor from Byzantium in a New Epigram from Tomis*, *ZPE* 178 (2011), p. 126-134.

afara Pontului Euxin (Delos, Delfi, Epidaur, Samothrace, Claros). Centrele respective sunt importante atât în plan religios, cât și cultural (nuanță care se și regăsește în titlul subcapitolului). Iar cum o disociere mai clară între cele două planuri nu este posibilă fără sfidarea realităților antice, rămâne să subînțelegem întrepătrunderea strânsă între domeniul cultural și religios prin sintagma „La mobilité culturelle”, folosită de autoare. Efortul de documentare întreprins pentru a putea prezenta credibil aspecte precum „Offrandes et dédicaces pontiques dans les sanctuaires grecs”, „Théoriai et relations politiques des cités du Pont”, „La consultation des oracles comme signe d'appartenance au monde grec” nu lasă loc pentru completări cât de cât relevante în ceea ce privește inscripțiile publicate care ar fi fost trecute cu vederea. Impune respect și siguranța cu care este adusă în discuție literatura secundară, mai cu seamă cea occidentală. Ceva mai multă atenție ar fi meritat istoriografia rusă (care ar urma, la rându-i, să omologheze cartea Mădălinei Dana). În opinia mea, nu putea fi trecut cu vederea măcar compendiul lui B.N. Grakov,¹⁶ chiar dacă prin corpusul respectiv ne referim la o etapă depășită în ceea ce privește materialul epigrafic adunat și comentariile pe marginea acestuia. Unele dintre observațiile interesante, formulate poate prea rezumativ, ar putea fi dezvoltate în studii de sine stătătoare. Mă gândesc, de exemplu, la sistarea decretelor de thearodochie și proxenie acordate de Delos originarilor din Pont începând cu secolul II a. Chr. concomitent cu sporirea influenței sanctuarului Marilor Zei din Samothrace asupra cetățitorilor grecești din arealul Mării Negre. În fine, unele afirmații ar necesita nuanțări și argumentări suplimentare. Citez, în acest sens, doar o frază de la p. 101: „Ces cités ne furent jamais intégrées dans une province romaine (se referă la orașele Regatului Bosporan), comme ce fut le cas de toutes les autres cités pontiques, y compris Olbia et Chersonèse : ces dernières n'appartenaient pas *de iure* à une province, mais elles étaient *de facto* dépendantes de la Mésie Inférieure”. În realitate, Olbia a intrat în componența Moesiei Inferior *de iure* odată cu anul 198, iar Chersones-ul a depins *de facto* mai degrabă de regii bosporani și de provincia Bithynia-Pont decât de administrația Moesiei Inferior (chiar dacă din garnizoana orașului făceau parte trupe ale acestei provincii).

A doua parte a capitolului – „Le Pont sur la carte agonistique du monde grec” – este prefațată de o utilă introducere în temă. Care ar fi putut fi mult amplificată, dar autoarea a trebuit să țină cont de limitele spațiului avut la dispoziție. Ca atare, îmi permit doar să atrag atenția că pentru jocurile aferente sărbătorii locale instituite de Demosthenes din Oinoanda prima referință ar trebui să rămână cartea monumentală a lui M. Wörle¹⁷ (pe care autoarea o cunoaște, de altfel), la care pot fi adăugate și intervențiile ulterioare ale lui van Nijf, Mitchell sau Strubbe.¹⁸

Privitor la concursurile locale în arealul pontic, aş avea mai multe observații.

¹⁶ *Materialy po istorii Skifii v grečeskich nadpisjach Balkanskogo poluostrova i Maloj Azii*, VDI 1939/3, p. 231-315.

¹⁷ *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, München, 1988 (Vestigia 39).

¹⁸ Toate citate de Mădălina Dana în nota 121 de la p. 430 (vezi și observațiile de la p. 172).

Pentru tratatul de isopolitie dintre Milet și Olbia se face abstracție de discuția – destul de intensă și nu lipsită de interes – purtată în istoriografia rusă, respectiv sovietică.¹⁹ La fel, în cazul decretului în cinstea lui Protogenes, unde este combătută preț de o pagină traducerea r. 45-48 propusă de A.-M. Vérilhac²⁰ (interpretare „insoutenable”, în opinia lui L. Robert [BÉ 1981, 344]; absurdă, în opinia mea), dar nu se spune nimic despre faptul că V.V. Latyșev înțelegea încă din 1887²¹ că pluralul βασιλεία s-ar referi la „résidence royale”, așa cum propune acum și Mădălina Dana. Întreaga discuție legată de jocurile în onoarea lui Ahile la Olbia (p. 106-108) rămâne speculativă, din moment ce pleacă de la o ipoteză fără suficientă acoperire documentară (lansată de Kublanov și preluată de Bravo). Pentru cultul lui Ahile în general și pentru venerarea acestuia pe insula Leuke în special lipsește referința la contribuția importantă a lui H. Hommel.²² Legat de atestarea cultului la Tyras ar fi de adăugat, pe lângă ștampila ←ΑΧΙΛΛΕΩ, și *graffito* [Αχιλ]λει Σκυ[θίας μεδέοντι].²³ Theonimul Achillodoros la Histria, atestat o singură dată, nu cred că oferă suficient temei pentru a putea vorbi – fie și ipotetic – despre cultul lui Ahile în acest oraș, în absența altor mărturii. Și pentru a încheia cu observațiile mele în acest sens – oricine se apleacă asupra cultului lui Ahile în spațiul nord-vest pontic încă este obligat să țină cont de singura monografie de până acum referitoare la subiect, împreună cu cele două recenzii la aceasta.²⁴

După o scurtă „escală” la Chersones – prilejuită de sărbătoarea *Partheneia* și de unele întreceri sportive, al căror ecou ne-a parvenit grație unor mărturii epigrafice lacunare, – discursul capătă consistență în cazul orașului Byzantion. Datorită atât unei documentații sensibil mai bogate, cât și felului în care autoarea reușește să pună în valoare tradiția antică, inscripțiile lapidare, iconografia și onomastica.

¹⁹ Vezi, cel mai recent, V. Cojocaru, 'Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n.Chr. Forschungsstand und Perspektive, în A. Coşkun [et al.] (Hg.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main, 2009, p. 143-172 (aici 152, cu trimiteri la literatura anterioară). Cf. V. Cojocaru, A. Lițu, *Prokseničeskie dekrety kak instrument vzaimootnošenij s čužezemcami v pontijskikh grečeskikh obščestvakh i na ostrove Kos: predvaritel'nye itogi sravnitel'nogo issledovanija*, în S. Bocharov, V. Cojocaru (ed.), *Severnoe i Zapadnoe Pričernomor'je v antičnuju epokhu i srednevekov'e*, Simferopol, 2009, p. 179-210 (aici 199).

²⁰ *À propos de quelques inscriptions du Pont*, *Epigraphica* 41 (1979), (1-2), p. 43-58 (aici 48-55); cf. SEG XXIX 717.

²¹ În cartea (rămasă și acum una de referință) *Issledovanija ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii*, St. Petersburg, 1887, p. 95.

²² *Der Gott Achilleus*, în *Sitzb. Heidelberg*, 1980, 1 (= idem, *Achill-bog*, VDI 1 (1981), p. 53-76).

²³ Vezi V. Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași, 2004, p. 395 și urm. (cu trimiteri la publicarea anterioară a documentului). Reconstrucția propusă a fost omologată în literatura de specialitate, inclusiv în SEG LII 749.

²⁴ I.I. Tolstoi, *Ostrov Belyj i Tavrika na Evksinskom Ponte*, Petrograd, 1918. Ca *addenda* importante, vezi recenziile aparținând lui M.I. Rostovcev, *Novaja kniga o Belom ostrove i Tavrike*, IAK 65 (1918), p. 177-197, și E. Diehl, în *Gnomon* 3 (1927), p. 633-643.

În subcapitolul „Le culte impérial et les nouvelles réalités des cités grecques” discuția este orientată – aproape exclusiv – asupra unor orașe de pe litoralul de vest și de sud al Mării Negre, insistându-se, din nou, ceva mai mult asupra Byzantion-ului. Pentru *koinon*-ul vest-pontic ar fi de adăugat M. Tacheva, *Das westpontische Koinon*, în: *Eirene* 43, 2007, p. 82-87. Iar referitor la celebrarea cultului imperial în cadrul *koinon*-ului Asiei, ca și la *koina* în epoca imperială (cu referire specială asupra provinciei Pontus-Bithynia) nu se poate face abstracție de cercetările întreprinse de Chr. Marek.²⁵ După cum încă nu poate fi omisă – pentru orașele de pe litoralul de sud-est al Mării Negre – cartea fundamentală publicată de M.I. Maximova.²⁶ Printre documentele epigrafice importante care au stat la baza subcapitolului m-aș fi așteptat să fie discutată și inscripția IOSPE I² 181, în care Ababos, fiul lui Kallisthenes, apare menționat drept ctitorul unui portic la Olbia în cinstea divinului Augustus, a împăratului Tiberius și a poporului olbian. După cum cred că s-ar fi impus și invocarea cultului imperial la Kyzikos (atestat, mai cu seamă, pe baza decretelor onorifice pentru Antonia Tryphaena și fiii acesteia), din moment ce orașul propontic apare frecvent menționat în context.

Subcapitolul „Les Pontiques dans les concurs du monde grec” reprezintă o completare importantă a discuției (la care m-am referit ceva mai sus) privind mobilitatea ponticilor atestați în afara arealului Mării Negre. Cu precizarea că, de această dată, documentația existentă se referă într-o măsură și mai mare la originari din cetățile de pe litoralul sud-pontic (inclusiv Byzantion). Ceea ce – dincolo de hazardul descoperirilor – pare firesc, dacă ne gândim că avem a face, în egală măsură, cu nordul Asiei Minor.

Capitolul IV. *Les “amis des Muses” et la valorisation sociale de la culture* (p. 145-172).

De această dată sursele epigrafice și iconografice arată cu prisosință că *apoikiile* nord-pontice (mai cu seamă orașele bosporane) au cunoscut din plin o viață culturală comparabilă cu cea din regiuni mai cunoscute ale *oikoumenei*. Documentația mult mai bogată față de ceea ce dispunem pentru cetățile sud-pontice (excepție făcând Byzantion) se datorează intensității diferite a cercetărilor arheologice efectuate până în prezent. Pentru Byzantion discuția se întemeiază preponderent pe stelele funerare publicate de N. Firatlı, în colaborare cu L. Robert. Iconografia joacă, de altfel, un rol aparte și în structurarea discursului privind celelalte cetăți pontice. Remarcabil este efortul de catalogare a întregului material documentar important publicat înaintea predării manuscrisului pentru tipar. Interpretările sunt pertinente, doar că pot părea, în unele situații, excesiv de laconice. Ca să dau un singur exemplu, legat de cel mai interesant monument iconografic de la Gorgippia autoarea se mulțumește să constate (p. 168): „... la statue de Néoklēs fils de Moirodōros, figuré comme un homme barbu qui a à ses pieds une boîte contenant des rouleaux de papyrus, renforce l'idée que le rouleau n'était pas réservé aux jeunes hommes”.²⁷ Iar în ceea ce privește stelele funerare

²⁵ Chr. Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen, 1993, îndeosebi p. 73-82. La care se adaugă acum Chr. Marek, *Geschichte Kleinasiens in der Antike*, München, 2010, îndeosebi p. 517-525.

²⁶ *Antične goroda jugo-vostočnogo Pričernomor'a*, Moscova, 1956.

²⁷ A se compara cu interpretarea propusă de H. Heinen, *Antike am Rande der Steppe*.

pictate de la Chersones s-ar impune acum ca primă referință lucrarea foarte recentă a lui R. Posamentir.²⁸

Dintre observațiile interesante formulate în legătură cu cei definiți ca „amis des Muses” în arealul pontic, din considerente de spațiu rețin aici doar concluzia referitoare la Dados, fiul lui Toumbagos, din inscripția olbiană IOSPE I² 52 (p. 149): „En effet, c'est à cette époque impériale avancée (IIe-IIIe s. p.C.) que les élites indigènes s'imposent dans la vie des cités grecques nord-pontique, adoptent les pratiques grecques de représentation et les valeurs de l'hellénisme”. Această reflecție mă duce cu gândul la o altă inscripție de la Olbia,²⁹ asupra căreia atrăgeam atenția la începutul capitolului de morfologie din contextul tezei mele de doctorat privind limba inscripțiilor grecești din orașele de la nordul Mării Negre. Cândva către sfârșitul secolul I p. Chr. sau în prima jumătate a veacului următor, pe când funcția de arhonte eponim era deținută la Olbia, pentru a doua oară, de către Eurisibios, fiul lui Anaximenos, agoranomii în frunte cu Dionysos, fiul lui Alexandros, aduceau ofrande lui Ahile Eroul. Printre aceștia se numărau și purtători de nume iraniene, ceea ce nu constituie o surpriză, dacă ținem cont de „barbarizarea” elitei urbane odată cu reîntemeierea orașului de după distrugerea getică. Noutatea absolută, pentru ținuturile de care ne ocupăm, o constituie faptul că inscripția votivă a fost scrisă chiar de unul dintre aceștia. Contează mai puțin greșelile de ortografie, între care și transcrierea numelui propriu – mai întâi Πευρομαρος Σεπελαγου (r. 10–12), apoi Ποιομαρος Σεπελαγου (r. 16–17). De o relevanță aparte rămâne profunzimea gradului de grecizare, până la asimilarea limbii scrise de către persoane a căror vorbire nativă nu a cunoscut nicicând rigorile transpunerii grafice.³⁰ Pe de altă parte, este evidentă influența exercitată de epichorici, care ajung să aplice normele scrisului elen pe măsura gradului lor de alfabetizare.

Capitolul V. *Les spécialistes dans la cité* (p. 173-218).

În primul subcapitol – „La mobilité des maîtres” – discuția se concentrează în mare măsură asupra paidotribului Pharnakes, fiul lui Pharnakes (originar din Sinope, atestat la Pantikapaion), respectiv asupra gramaticului Theodoros, fiul lui Domitios (originar din Bithinion, atestat la Byzantion). Este vorba de două epigrame funerare, intens discutate în literatura anterioară, pe care autoarea reușește să le pună în valoare într-o notă personală, făcând dovada unei temeinice pregătiri ca filolog clasic. Subscriu atât la nuanțele de traducere propuse – diferite față de interpretările predecesorilor – cât și la comentariul interesant și credibil. Cu observația că eu aș înclina să văd în tatăl adoptiv al lui Theodoros un cetățean

Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe, Stuttgart, 2006, p. 42-46, cu fig. 17-18 (în contextul unei lucrări de sinteză cu un caracter cât se poate de general). Este adevărat că Mădălina Dana revine, mai pe larg, asupra monumentului de la Gorgippia în capitolul VI, p. 222 (unde se referă și la descrierea datorată lui Heinen), dar acolo discuția se desfășoară într-un alt context.

²⁸ *The Polychrome Grave Stelai from the Early Hellenistic Necropolis*, ed. J.C. Carter, Austin, 2011 (Chersonesan Studies 1).

²⁹ NO 90: [- - -] οί⁴ [- - -] ἀγορα/νόμοι⁶⁻⁷ [- - -] Ἀχιλλεῖ Ἡρωί¹⁵ Ποιομαρος Σεπελαγου ἔγραψεν¹⁶⁻¹⁷.

³⁰ Nu este cazul să discut aici problematica semnelor sarmatice, care încă mai așteaptă să fie descifrate (sau măcar explicate convingător).

al orașului Byzantion (altfel s-ar explica mai greu rațiunea adopției) și nu sunt de acord cu definirea „reginei strămtorilor” drept „un petit centre régional”, chiar dacă ne referim strict la efervescența vieții culturale.³¹ Nici Atena nu mai era în secolul II p. Chr. „Școala Eladei” ca pe vremea lui Pericle și Platon.

Mai bine documentați în arealul suspus cercetării sunt medicii itineranți, chiar dacă în acest caz ar trebui să ținem cont într-o măsură și mai mare de hazardul descoperirilor. De exemplu, faptul că în orașele bosporane încă nu cunoaștem vreo menționare explicită nu înseamnă că respectivele comunități urbane (ca să nu mai vorbim de curtea regală) nu apelau la serviciile unor „discipoli ai lui Hippokrates” veniți de peste mări și țări. Remarc aceași analiză judicioasă a surselor (mai cu seamă, a celor epigrafice), dublată de o bună cunoaștere a literaturii de specialitate. De această dată s-a ținut cont mai mult și de contribuția specialiștilor ruși, ceea ce-i permite autoarei să ia atitudine critică – în perfectă cunoștință de cauză – față de comentariul fantezist al lui Ju.G. Vinogradov pe marginea unui epitaf recent publicat de la Olbia (SEG XLIX 1042).

În pasajul dedicat arhitecților, revine în atenție Epikrates, fiul lui Nikoboulos. De această dată sunt menționate Histria, Apollonia sau Olbia ca posibil loc de proveniență al decretului de la Dragomirna.³² Din moment ce argumentația mea recentă în favoarea originii olbiene pare să nu o fi convins pe autoare, i-aș recomanda să nu excludă din discuție, pe lângă cetățile amintite mai sus, orașe precum Odessos, Dionysopolis și Tyras. Într-o altă ordine de idei, poate nu ar fi fost de prisos aici și o trimitere la activitatea de everget a lui Protogenes care – într-o situație critică pentru Olbia – a finanțat cu cca. 10 talanți construcția unor fortificații (ceea ce implica și antrenarea unor arhitecți, fie ei locali sau itineranți).³³ Atestarea a trei asemenea specialiști (primul poartă nume grecești, al doilea – romane, al treilea – epihorice), într-un colț îndepărtat al antichității ca Tanais (CIRB 1245), constituie încă o dovadă cât se poate de elocventă că litoralul nord-pontic a fost nu doar o zonă importantă de convergență culturală, ci și parte componentă a vieții culturale antice, în toate manifestările ei, până către începutul Marilor Migrații.

Legat de categoria profesională a „juriștilor”, atestările din zona de interes nu se pot compara nici pe departe cu frecvența mențiunilor din regiuni mai favorizate de poziția geografică, de cursul istoriei sau măcar de hazardul descoperirilor. Cu atât mai importantă cred că ar fi fost aducerea în discuție și a misiunii asumate de olbianul Nikeratos, fiul lui Papias, care, către începutul secolului II a. Chr., a binemeritat pentru aplanarea unui conflict între chersonesiți,³⁴ ceea ce ar echivala (în opinia mea cel puțin) cu rolul jucat de un

³¹ Cf. părerea autoarei de la p. 384: „... la grande cité commerçante à l'entrée du Bosphore dont les ressortissants se retrouvent partout dans la mer Noire, à toutes les époques ...”.

³² Observ că la p. 75 Histria apărea ca loc sigur de proveniență al documentului, din moment ce decretul era invocat pentru a atesta sărbătoarea Thargelia în orașul de pe malul lacului Sinoe.

³³ IOSPE I² 32 B, îndeosebi r. 29 și urm. Vezi și interpretarea propusă de F.G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften*, Erster Teil: *Texte und Kommentare*, Heidelberg, 1959, p. 269 și urm.

³⁴ IOSPE I² 34: [κατέσ]τησεν δὲ τὴν πόλιν εἰς εἰρήνην.

judecător extern.

Concluziile la care ajunge autoarea la finalul părții capitolului intitulată „Les détenteurs des savoir-faire” sunt pe deplin justificate și cât se poate de edificatoare (p. 205/6): „Le nombre des spécialistes pontiques à l'étranger est considérablement réduit par rapport à la mobilité des étrangers dans le Pont, et pour cause : les cités de la mer Noire ne furent jamais réputées en tant que centres de formation, médicale ou autre. Elle avaient davantage besoin de spécialistes qu'elles n'en "exportaient" ... Quant à l'aire concernée par la mobilité, elle est relativement limitée : les spécialistes ne viennent pas de régions très éloignées. La nature du métier pratiqué est important dans cette circulation”.

În a doua parte a capitolului – „La circulation des oeuvres d'art dans le Pont et la mobilité” – sunt prezentate puținele mărturii literare, epigrafice și arheologice cât de cât relevante privitoare la sculptori și sculpturi, respectiv la pictori și picturi. Avem a face cu un aspect și mai elitist al vieții culturale, legat de care în lumea pontică „importul” depășește covârșitor „exportul”. Practic doar câțiva originari din orașe sud-pontice reușesc să se remarce în domeniu activând în străinătate. Ar fi și acesta un argument care mă determină să fiu mai reticent în a considera că în cazul lui Κηφισόδοτος, autorul statuii pentru Ariston, fiul lui Attinas, de la Chersones, „Il s'agit, de toute évidence, d'un artiste local ...” (p. 208). Chiar dacă-l considerăm nume de împrumut (datorat unui omonim atenian mai celebru), nu putem face abstracție de faptul că antroponimul mai apare la nordul și vestul Mării Negre doar o singură dată – într-o listă de nume de la Pantikapaion din secolul III a. Chr. (CIRB 110). Existența unor pictori locali ar putea fi susținută de atelierul de pictură care apare reprezentat pe peretele unui sarcofag de la sfârșitul epocii elenistice, descoperit la Panticapaion.³⁵ Dar aici – cu tot respectul față de marele M.I. Rostovtzeff – sunt de acord mai degrabă cu prudența manifestată de Mădălina Dana care consideră că am putea avea de a face – ținând cont de ansamblul reprezentărilor de pe pereții sarcofagului – și cu intenția de a sugera gustul defunctului pentru artă și muzică (p. 214).

Capitolul VI. *Écrivains et intellectuels pontiques: d'une sophistique à l'autre* (p. 219-261).

În partea introductivă a capitolului se atrage atenția, pe bună dreptate, asupra dificultății de a defini sintagma „elită intelectuală” din perspectivă antică. Și dacă tot se face trimitere la studiul lui É. Perrin-Saminadayar care ne prezintă pentru Atena elenistică persoane cunoscute și recunoscute (γνώριμοι), distincte de alte persoane notabile, să-mi fie permis invocarea unui exemplu poate mai relevant pentru zona de interes. La Olbia, către finele secolului I p. Chr., Dion Chrysostomos deosebește clar între „cei mai în vârstă, cei mai cunoscuți și magistrați”³⁶. O asemenea distincție față de cei care exercită funcții și față de cei

³⁵ M.I. Rostovcev, *Antičnaja dekorativnaja živopis' na jube Rossii*, Vol. I-II, St. Petersburg, 1913-1914 (= idem, *La peinture décorative antique en Russie Méridionale*, sous la direction de A. Barbet, avec la concours de V. Schiltz, trad. A. Fraysse, A. Rychtecky, Paris, 2004, vol. I, p. 477/8 și 484-486; vol. II, pl. XCII, 1). Cu tot respectul pentru efortul depus de a face mai cunoscută această sinteză cititorilor de limbă franceză, nu sunt de acord cu abrevierea ei ca Barbet 2004.

³⁶ D.Chr. or. 36, 17: οἱ μὲν πρεσβύτατοι καὶ οἱ γνωριμώτατοι καὶ οἱ ἐν ταῖς ἀρχαῖς.

care impun respect în virtutea vârstei cred că ar putea permite o posibilă echivalare $\gamma\nu\omega\sigma\iota\omega\tau\alpha\tau\omicron\iota$ = „elită intelectuală”, chiar dacă ne referim la un oraș aflat la periferia antichității și mult „barbarizat” odată cu refacerea parțială de după distrugerea getică.

Subcapitolul intitulat „Les intellectuels locaux et la circulation des thèmes littéraires” începe prin câteva considerații legate de textele în proză și epigramele funerare, o atenție aparte fiind acordată inscripției importante de la Pantikapaion, publicată recent ca *laudatio funebris* pentru un general al regelui Sauromates II (SEG LV 862; cf. SEG LVI 909). Comparațiile și paralele homerice, ca și stilul documentului ar putea fi, într-adevăr, mai degrabă ecoul unei tradiții retorice locale decât dovada folosirii stilului asianic în Regatul Bosporan la finele secolului II p. Chr.,³⁷ mai ales dacă ne gândim și la admirația olbienilor pentru Homer și Ahile surprinsă în „Borysthenitikos”-ul retorului și filosofului din Prusa de pe Hypios. Privitor la epigramele funerare din zona de interes, ca marcă distinctă a culturii poetice și a limbajului literar, discuția ar putea fi mult aprofundată, dar autoarea a trebuit să se rezume la exemplele cele mai elocvente, prin care reușește să pună suficient în valoare subiectul abordat.³⁸ Celelalte aspecte tratate în economia subcapitolului – les poètes; les auteurs dramatiques; les rhéteurs, les grammairiens et les philosophes, les mathématiciens, les “auteurs techniques” – se întemeiază, mai cu seamă, pe mărturii disparate ajunse până la noi pe filiera tradiției antice. Toate cunoscute și în majoritate frecvent discutate anterior, dar Mădălina Dana are meritul de a le fi pus pentru prima dată în ecuație la o scară atât de amplă, cu asimilarea critică a discuției purtate într-o literatură de specialitate care poate părea fără limite.

Dintre categoriile aferente ponticilor cu preocupări culturale, majoritatea atestărilor se referă la „istorici”. Pentru litoralul de vest și de nord al Mării Negre discuția este rezumată pe ceva mai mult de o pagină (239 și urm.), autoarea făcând trimitere la un studiu mai amplu pe care l-a publicat anterior tot în limba franceză. Ca atare, se insistă asupra originarilor din orașele sud-pontice, pentru care dispunem și de o documentație mult mai bogată. Interesul unora dintre aceștia pentru subiecte de istorie universală este perfect explicabil – centre precum Sinope și Heraclea (pentru a nu mai vorbi de Byzantion și Chalcedon) „și-au dat întâlnire” cu evenimentele majore dintr-o epocă istorică sau alta mult mai frecvent în comparație cu toate celelalte cetăți pontice.

În subcapitolul intitulat „La seconde sophistique dans le Pont : notables et

³⁷ Legat de afirmația autoarei „... Yu. G. Vinogradov et S. A. Šestakov voudraient reconnaître un style asianique dans le Royaume du Bosphore ...” (p. 222), țin să precizez că lui Šestakov i se datorează doar descoperirea (accidentală) a inscripției. De toate celelalte observații singurul responsabil este Ju.G. Vinogradov. Dar Mădălina Dana nu avea de unde să știe acest amănunt, pe care personal l-am aflat chiar de la S.A. Šestakov (care nici nu cred că auzise de stilul asianic până să vadă inscripția publicată în VDI).

³⁸ De epigramele funerare din spațiul pontic se ocupă acum colegul Johannes Nollé de la Comisia de Istorie Veche și Epigrafie din München, care pregătește un corpus al acestei categorii de inscripții. Iar pentru a da un singur exemplu de cât de complexă ar putea fi discuția legată de o singură epigrama funerară bosporană, inclusiv în ceea ce privește limbajul poetic, a se vedea studiul lui A. K. Gavrilov, *Bosporskij vojn Apollonij i ego poët* (KBN 119). I-II, *Hyperboreus* 11/1, p. 60-85; 11/2, p. 215-241.

rhéteurs" documentația disponibilă vădește aceeași diferență între cele trei mari regiuni ale Pontului Euxin. Dacă sofiști din Byzantion precum Markos sau Chrestos reușesc să-și facă un nume în epocă într-un plan mai larg, un T. Cominius Claudianus Hermaphilos, la Tomis, sau un Kallisthenes, fiul lui Kallisthenes, la Olbia, ajung să se remarce ca filosofi mai degrabă prin stilul lor de viață și într-un plan strict local.³⁹ Pe ansamblu, de reținut concluzia autoarei de la p. 261: „Bien qu'en relation avec des personnages importants comme Polémon de Laodicée ou Hérode Atticus, les sophistes pontiques restent toujours dans une situation de relative marginalité culturelle, qui semble refléter la marginalité géographique de leurs cités d'origine”.

Capitolul VII. *L'attraction des grands centres et la formation des traditions locales* (p. 263-338).

Afirmația că Marea Neagră a constituit un spațiu geografic aproape închis și că Propontida era singura cale de comunicare cu lumea egeeană și mediteraneană⁴⁰ nu trebuie înțeleasă neapărat *ad litteram*. Numai și simpla prezența a atâtor pontici dornici de a participa la viața culturală a celor mai renumite centre ale vremii poate constitui o dovadă irefutabilă a faptului că arealul în discuție a rămas mereu o lume deschisă ca parte a *oikoumenei*. Cu care a întreținut relații preponderent dar nu exclusiv pe calea Strâmtoarelor. Atunci ca și astăzi posibilitățile financiare constituiau factorul decisiv în determinarea alegerii locului și al traseului inițiativ de parcurs pentru a ajunge un om de cultură sau un „notabil” în general. Atena se impune detașat în topul preferințelor pentru originarii din cetățile pontice hotărâți să-și desăvârșească pregătirea intelectuală, în special filosofică (ceea ce putea înnobila și o viitoare carieră politică în orașul de origine). Fapt explicabil nu doar de prestigiul de care se bucura „Școala Eladei”, ci și de strânsele legături comerciale întreținute în perioada clasică și în epoca elenistică timpurie. Măcar la capitolul „filosofie” – dacă ne gândim la Xenocrate din Chalcedon sau la Diogene cinicul din Sinope – contribuția ponticilor la viața culturală antică este comparabilă cu cea a regiunilor mai favorizate de poziția geografică. Nu întâmplător celor doi li se acordă o atenție aparte în contextul subcapitolului intitulat „Athènes, l'école de la Grèce”. Citez, în acest sens, și o frază de la p. 285, care ar putea apărea oricând pe frontispiciul unui templu imaginar dedicat filosofilor pontici: „Le choix de Xénocrate à la tête de l'Académie se fit au grand dépit d'un autre disciple pontique de Platon, Héraclide”.

Legat de cele două inscripții olbiene – IGDOP 5 și 10 – aduse în discuție (p. 271), personal nu cred că acestea ar putea fi invocate ca argumente credibile în sensul instaurării regimului democratic la Olbia (făcându-se trimitere și la repere

³⁹ Interesantă, în acest sens, ar putea fi apropierea de o epigramă funerară bosporană (CIRB 121): Οὐ λόγον, ἀλλὰ βίον σοφίης ἐτυπώσαο δόξαν / αὐτοδαῆς ἱερῶν γινόμενος κοιμάτων. / Εὐδῶν οὖν, Ἐκαταίε, μεσόχρονος, ἴσθ' ὅτι θάσσοιν / κύκλον ἀνηγῶν ἐξέφυγες καμάτων.

⁴⁰ La mer Noire forme en effet un espace géographique presque clos sur lui-même, la Propontide étant la seule voie de communication avec l'Égée et la Méditerranée (p. 264). Cf. p. 373: „Espace quasi fermé du point de vue géographique, le Pont-Euxin est un espace ouvert à l'altérité.

din istoria ateniană) sau pentru a explicita relațiile dintre orașul de pe Hypanis și Sinope. În primul rând, nu ar fi corect metodologic să postulăm certitudini pe baza unor texte reconstituite. În al doilea rând, comentariile propuse de Ju.G. Vinogradov pe marginea celor două documente datorează prea mult fanteziei pentru a putea fi luate în serios. Dar despre aceasta am scris, mai pe larg, cu altă ocazie.⁴¹

Chiar dacă Marea Neagră nu s-a aflat nicicând sub controlul Lagizilor, pe mine (spre deosebire de autoare) nu mă surprinde amploarea contactelor întreținute cu Alexandria și cu Regatul Ptolemaic în general. În definitiv, cel mai cunoscut oraș citorit de Alexandru tinde să suplinească până la un punct rolul politic și cultural jucat odinioară de Atena, la concurență cu alte curți regale elenistice. Rol pe care în secolul II a. Chr. îl preia pentru o perioadă Rhodos-ul, după care hegemonia Romei avea să mai tolereze rivali doar în domeniul strict al culturii. Faptul că originari din ținuturile pontice sunt atestați practic în toate centrele importante ale elenismului constituie o dovadă clară că și în această perioadă arealul în discuție a fost orice altceva numai nu o lume autarhică. O dovedește și subcapitolul interesant dedicat patronajului cultural al dinastiilor din Pont. Cele mai multe mărturii se leagă – perfect explicabil – de Mithradates VI-lea Eupator. Dar și discuția legată de tiranul Klearchos din Heracleea sau de regele Kotys, prieten al lui Ovidiu, este cât se poate de relevantă în contextul problematicei abordate. Legat de dinastul trac, o afirmație de genul „... sa femme et ses trois enfants ont trouvé refuge à Cyzique” (p. 317) ar necesita sigur nuanțări și explicații suplimentare (măcar pentru faptul că Antonia Tryphaena și Kotys se pare că au avut patru copii – trei fiii și o fiică), dar acestea ar fi putut duce prea departe, ținând cont de ceea ce și-a propus autoarea. Altfel, plecând de la cercetările mele recente legate de dosarul „Antonia Tryphaena”,⁴² aș fi tentat să văd cu alți ochi și distanțele dintre Roma și regiunile cele mai periferice ale Imperiului în expansiune. Oricum, nu în sensul afirmației de la p. 329: „Pour les cités situées sur les côtes ouest et nord, Rome resta toujours un centre trop éloigné”.⁴³ Iar privitor la regiunile sud-pontice, în contextul subcapitolului „La place du Pont dans le transfert de l'hellénisme à Rome” cred că s-ar fi impus și reliefarea stagiilor la Roma asumate de Strabon din Amaseea – poate cel mai important om de cultură pe care l-a dat antichitatea pontică în general.

Capitolul VIII. *La construction d'une identité culturelle régionale* (p. 339-393).

În pofida dificultății majore de a nu avea un punct de vedere *ex Ponto* cât de cât explicit, păstrat pe filiera tradiției antice, Mădălina Dana reușește să definească pe deplin credibil identitatea culturală a unei lumi atât de asemănătoare, dar și atât de diferite prin raportare la celelalte regiuni ale

⁴¹ V. Cojocaru, *'Fremde' in griechischen Städten ...* (vezi, mai sus, nota 19), cu observația de la p. 147: „ Das großartige historische Bild der Verfassung von Olbia, das Vinogradov durch eine Aneinanderreihung von Hypothesen zeichnet, muss leider im Reich der Märchen bleiben”.

⁴² Vezi studiul din acest număr al revistei „Pontica”, p. 119-134.

⁴³ Pentru o discuție rezumativă privind soliile orașelor grecești nord-pontice la Roma, ca și alte contacte cu romanii, vezi V. Cojocaru, *Von Byzantion nach Olbia: Zur Proxenie und zu den Außenbeziehungen auf der Grundlage einer Ehreninschrift*, ArhMold 32 (2010), p. 41-56 (aici 46-48 și 50-51).

oikoumenei. În încercarea de a afla unde se încheie identitatea fiecărei comunități urbane – ținând cont de specificul ionian sau dorian al acesteia (dar și de contactele cu „barbarii” din hinterland) – și unde începe o eventuală identitate pontică, autoarea își structurează discursul în două subcapitole: „Une identité assignée”, respectiv „Une identité assumée”.

Identitatea atribuită ar reprezenta „... le cumul de tous les préjugés, mais aussi de toutes les connaissances, fondés sur les sources littéraires et sur les contacts avec la région ou avec les Pontiques présents à l'étranger”. Imaginea care se desprinde din mărturiile literare păstrate, datorate inclusiv celor doi „martori oculari” mai importanți – Ovidiu și Dion Chrysostomos –, este una deloc măgulitoare la adresa grecilor pontici. Este adevărat că magistraturile, limba inscripțiilor (mai cu seamă a documentelor oficiale), calendarul, cultele și sărbătorile, toate pledează pentru un mod de viață tipic elen, indiferent de cetatea la care ne referim. Dar dincolo de percepția cercetătorului modern care – o scriam cu alt prilej – nu poate fi sigur cum ar fi sunat, într-o epocă sau alta, vorbirea unui cetățean de la Sinope, Histria, Olbia, Pantikapaion sau Tyras, trebuie să ținem cont și de observațiile olbianului Hieroson. Este adevărat, transmise de un moralist stoico-cinic și nu de un istoric sau etnograf: „Altfel, aici ajung de obicei doar indivizi care sunt greci doar cu numele, în realitate fiind chiar mai negreci ca noi; doar negustori și comercianți, care aduc doar lucruri fără valoare și vin prost, luând de la noi, la schimb, mărfuri care nu sunt cu nimic mai bune ca cele aduse de ei”.⁴⁴ S-a discutat și se va discuta, probabil, la nesfârșit legat de credibilitatea retorului din Prousa de pe Hypios. Care totuși – țin să atrag atenția – a vizitat Olbia într-o perioadă când magistrați ai *polis*-ului, cunosători ai „Iliadei” și interesați de filosofia lui Platon, purtau nume precum Παθαγωγσον Αβναγου, Ουμβηνοαρος Ουορβαζου sau Καρζεις Βωροψαζου⁴⁵. Dacă aceste nume ar fi fost menționate de Dion și nu de documentele epigrafice, oare nu ar fi vărsat râuri de cerneală exegeții moderni pentru a dovedi fantezia bogată a autorului în materie de onomastică?

În subcapitolul privind „identitatea asumată” documentația adusă în discuție depășește cu mult raporturile de ordin cultural care, cum se afirmă *expressis verbis* la p. 366, „constituent l'objet de cette analyse”. Aceasta mă determină să atrag atenția în cele ce urmează doar asupra câtorva chestiuni de detaliu – dincolo de discursul de ansamblu (care rămâne cât se poate de interesant) construit printr-un efort de documentare realmente impresionant. Fără doar și poate că momentul întemeierii oricărei *apoikii* pontice, cu tot ce implica o asemenea ctitorie, urma să marcheze pentru totdeauna faciesul cultural al comunității respective. Dar nu cred că aceasta impunea rediscutarea fenomenului colonizării în arealul pontic, insistându-se asupra fiecărui oraș. În definitiv, problema întemeierii orașului Sinope rămâne la fel de discutabilă ca și până acum. În ceea ce privește raporturile complexe întreținute de fiecare cetate pontică, inclusiv cu negreii din împrejurimi, sunt abordate practic toate aspectele

⁴⁴ D.Chr. or. 36, 25: τὸ δὲ λοιπὸν σχεδὸν τι δεῦρο ἀφικνοῦνται ὀνόματι Ἑλληνας, τῆ δὲ ἀληθείᾳ βαρβαρώτεροι ἡμῶν, ἔμποροι καὶ ἀγοραῖοι, ῥάκη φαῦλα καὶ οἶνον πονηρὸν εἰσκομίζοντες καὶ τὰ γε παρ' ἡμῶν οὐδὲν βελτίω τούτων ἐξαγόμενοι. Pasajul este discutat și de Mădălina Dana la p. 372.

întâlnite în literatura anterioară. Ceea ce a determinat nu doar imposibilitatea de a ține cont de toate contribuțiile importante ale predecesorilor,⁴⁵ ci și formularea unor observații pe care personal le-aș fi dorit argumentate cât de succint. De exemplu, m-ar fi interesat pe ce se întemeiază umbra de îndoială de la p. 372 legată de vizita lui Dion Chrysostomos la Olbia. Dacă doar pe ideea că acesta ar fi putut obține informații exacte și prin intermediul altor vizitatori ai orașului, atunci cu atât mai mult ar trebui să ne îndoim de vizita la Olbia a lui Herodot (cum s-a și discutat în literatura anterioară). Ba la rigoare am putea pune sub semnul îndoielii și exilul lui Ovidiu la Tomis (așa cum a și făcut-o un excentric al cărui nume nu cred că merită să-l mai menționez aici). Personal nu cunosc fragmente din „Iliada” și „Odiseea” descoperite la Chersones,⁴⁶ dar chiar dacă atare inscripții ar exista, nu sunt neapărat convins că „Ces trouvailles doivent sans doute être mises en relation avec le culte d’Achille sur la côte septentrionale du Pont ...” (p. 371). Pentru a putea postula certitudini, în acest sens, cred că ar trebui să avem, mai întâi, atestări sigure ale cultului lui Ahile la Chersones, așa cum este cazul la Olbia. Datarea decretului în cinstea lui Protogenes „vers 230 a.C.” (p. 375) poate părea *ex abrupto*, ținând cont de discuția intensă, încă neîncheiată, privind data documentului. În aceeași ordine de idei, pare surprinzătoare și afirmația că expedițiile lui Diophantos în sprijinul chersonesiților ar fi putut avea loc și la începutul secolului I a. Chr. (p. 377). Din ceea ce știu eu, de cel puțin un secol epigrafistii au ajuns la un consens în datarea evenimentelor menționate în inscripția IOSPE I² 352 în ultimul deceniu al secolul II a. Chr. În fine, aspecte precum amenințarea recoltelor din teritoriul histrian (ISM I 15 – p. 376/7) sigur ar fi putut lipsi cu folos din economia subcapitolului. Iar discutarea celor trei inscripții relevante pentru raporturile strânse dintre Chersonesul tauric și metropola sa Heraclea (p. 368/9) ar ține, în opinia mea, la fel de sigur de tematica altei cărți.

Către finalul capitolului sunt invocate două inscripții de o importanță aparte pentru noțiunea de „Pontikos” – IOSPE I² 79 = IK 58 (Byzantion) 3 și IOSPE I² 40. Cele două documente au fost discutate recent, *in extenso*, de V. Cojocaru⁴⁷ și H. Heinen⁴⁸. Doar că publicațiile respective au apărut după ce autoarea predase deja manuscrisul cărții pentru tipar.

În capitolul de concluzii (p. 397-399) este propusă o reflecție de ansamblu rezumativă, în care fiecare afirmație pleacă de la un suport documentar care a oferit baza discuției credibile din cele opt capitole anterioare și de la o bibliografie uriașă care ocupă nu mai puțin de 50 p. Inclusiv în cazul ultimelor fraze, de la p. 399, pe care să-mi fie permis să le citez în întregime. „Les Grecs du Pont disposent par conséquent de deux miroirs : d’une part, le monde méditerranéen et

⁴⁵ Ca să dau doar un singur exemplu, pentru discuția legată de Posideos, fiul lui Posideos, apropiat al regelui Skilouros, nu se poate face abstracție de studiul lui J. Hupe, *Überlegungen zu den Statuenweihungen des Posideos an Achilleus und rhodische Gottheiten aus Neapolis Scythica (Krim)*, Eurasia Antiqua 9 (2003), p. 281-301.

⁴⁶ SEG XL 612 (în măsura în care putem fi siguri de reconstituirea textului) se referă la *Parva Ilias*.

⁴⁷ Vezi, mai sus, n. 43 (îndeosebi p. 52 – 5.6. Ποντικὸν ἔθνος).

⁴⁸ Vezi nota 11.

égéen, le monde de l'ancienne Grèce et des métropoles, auxquels ils se rapportent sans cesse pour raviver leurs racines helléniques: d'autres part, les mondes "barbares" qui les entourent et leur renvoient une image d'eux-mêmes qui, par contraste, devient encore plus grecque. Dans ce système d'identités multiples, les habitants des cités pontiques sont Grecs par rapports aux "Barbares", et *Pontikoi* par rapport aux autres Grecs. Ils sont en même temps citoyens de leurs cités, habitants d'une région du Pont, membres de la communauté pontique, enfin Hellènes. Avec l'arrivée de Rome, une nouvelle identité se superpose à toutes les identités locales ou régionales et les englobe: les Grecs du Pont-Euxin – ou du moins une partie d'entre eux – sont devenus des citoyens de l'Empire".

La final, să-mi fie permisă și o judecată de ansamblu. Această lucrare de sinteză a apărut ca urmare a unui efort de documentare și reflecție de parcursul unui deceniu, dacă e să judecăm doar după studiile anterioare ale autoarei, dintre care majoritatea abordează aspecte identificabile și în paginile cărții. S-ar adăuga anii de pregătire filologică și de practică arheologică și epigrafică, fără de care o analiză atât de sigură a surselor ar fi fost de neimaginat. Multe dintre inscripții au fost verificate *de visu*, altele după fotografii, nu puține sunt și intervențiile personale pertinente legate de mărturiile literare. În ceea ce privește literatura secundară occidentală, puține sunt titlurile importante care nu se regăsesc în lista bibliografică, fiind vorba îndeosebi de apariții foarte recente, de care nu s-a putut ține seama din motive obiective. Așa cum o mărturiseam și într-o scrisoare personală, Mădălina Dana merită toată aprecierea și toate felicitările pentru ceea ce a reușit la o vârstă când istoricii mai au destul până la *akmé*. Discuția legată de viața culturală antică în spațiul pontic nu a fost încheiată, dar, datorită primei lucrări de asemenea anvergură dedicată subiectului, specialiștii cu preocupări similare vor fi obligați de acum înainte să-și construiască propriul discurs într-un registru superior.

Victor COJOCARU*

* Victor Cojocaru: Academia Română - Filiala Iași, Institutul de Arheologie, Bd. Carol I, nr. 8, Iași 700505; e-mail: cojocaru_arhia@yahoo.com.